

MARIOLA WOJCIECHOWSKA

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID: 0000-0002-4589-5501

Aksjologiczne aspekty stylów życia dorastającej młodzieży a wyzwania wobec nowoczesnego poradnictwa¹

Streszczenie. Przedmiotem podjętych w artykule rozważań i analiz jest przybliżenie wyników badań empirycznych, dotyczących aksjologicznych aspektów stylów życia dorastającej młodzieży, a mianowicie preferencji w zakresie modeli życia oraz uznawanych wartości. W badaniach kwestionariuszowych wykorzystano narzędzia pt. „Modele życia + zadania”, na podstawie Morrisa „Drogi życiowych”, oraz pytanie otwarte dotyczące uznawanych wartości. Badania przeprowadzono wśród 300 uczniów drugich klas losowo wybranych szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych w województwie świętokrzyskim. W artykule omówiono ustalenia terminologiczne, opis założeń badawczych, w tym celów, problemów badawczych, metody badań, metody analizy statystycznej. Analiza wyników badań obejmuje: preferowane modele życia; realizowane modele życia; wartości uznawane przez młodzież. Uzyskane wyniki badań dowodzą, że mimo zmieniających się kontekstów społeczno-kulturowych młodzież za najważniejsze w życiu modele życia uznaje dobre relacje z innymi (rodzina/rówieśnicy), czynienie dobra oraz spełnienie osobiste. Na podstawie przeprowadzonych badań zaproponowano wnioski i sugestie w zakresie poradnictwa pedagogicznego.

Słowa kluczowe: uznawane wartości, preferowane i realizowane modele życia, dorastająca młodzież, style życia

Axiological Aspects of Adolescent Lifestyles and the Challenges to Modern Counseling

Abstract. Abstract: The subject of the discussion and analysis in this article is to present the results of empirical research on the axiological aspects of adolescent lifestyles, namely, preferences for life models and values. The questionnaire survey used the tool “Life Models + Tasks”, based on Morris’s “Life Paths”, and an open-ended question regarding values. The study was conducted among 300 second-year students of randomly selected general and vocational secondary schools in the Świętokrzyskie Voivodeship. The article discusses terminology, a description

¹ Badania przeprowadzono w zakresie projektu dofinansowanego ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa II” nr projektu NdS-II/SP/0429/2023/01 kwota dofinansowania 1 029 600,00 zł, całkowita wartość projektu 1 029 600,00 zł.

of the research assumptions, including the objectives, research problems, research methods, and statistical analysis methods. The analysis of the research results includes: preferred life models; implemented life models; and values recognized by adolescents. The obtained research results demonstrate that, despite changing socio-cultural contexts, adolescents consider good relationships with others (family/peers), doing good, and personal fulfillment to be the most important life models. Based on the research conducted, conclusions and suggestions regarding pedagogical counseling were proposed.

Keywords: recognized values, preferred and implemented life models, adolescents, lifestyles

Wprowadzenie. Zarys kontekstu

Aktualne warunki życia ulokowane są w przejściu od epoki poprzemysłowej ku cyfrowej rewolucji czwartej generacji, która powoduje zmiany i zakłócenia we wszystkich zakresach naszego życia. Na gruncie społecznym, jak pisze Klaus Schwab: „zachodzi zmiana paradygmatu określającego, jak pracujemy i komunikujemy się, jak się wyrażamy, jak przekazujemy informacje i jakich szukamy rozrywek” (Schwab 2018, s. 18).

W innym ujęciu Anthony Giddens tę nową epokę określa mianem „późnej nowoczesności” (Giddens 2007). Wraz z jej rozwojem następuje słabnięcie, a nawet zanikanie oddziaływań „starej” kultury i tradycyjnego porządku społecznego, utrwalającego wartości oraz dającego poczucie pewności i trwałości. Ponadto, jak pisze A. Giddens – „jedną z wyróżniających cech nowoczesności jest zacieśniająca się wzajemna zależność między dwoma »krańcami« bytowości i intencjonalności: czynnikami globalnymi z jednej strony i indywidualnymi dyspozycjami z drugiej” (Giddens 2007, s. 3).

Christopher Lasch z kolei podkreśla, że ponowoczesny świat przepełniony jest konsumpcjonizmem, kultem *ja* i kulturą osiągnięć. Deprecjacja przeszłości, poczucie niezaspokojenia własnych pragnień, zamiarów i dążeń staje się dominującą charakterystyką człowieka i kryzysu kulturowego naszych czasów (Lasch 2019, s. 42).

Na tym tle uwypukla się kultura narcyzmu, którą wzmacniają dynamicznie zmieniające się środowiska socjalizacyjno-wychowawcze, w tym rodzina, szkoła, relacje międzyosobowe, mass media, lansujące wzorce odmienne od tradycyjnych wartości i form życia społecznego (Lasch 2019).

Warunki te sprzyjają budowaniu marzeń o sławie i popularności w opozycji do zastanej rzeczywistości i własnej egzystencji, charakteryzującej się prostotą i zwyczajnością. Rodzi się rozgoryczenie i pustka, a sposobem na ich ukojenie jest podążanie za konsumpcjonizmem jako określonym stylem życia, niwelującym wszystkie troski i kłopoty. Trendom tym ulegają także osoby młode (Lasch 2019, s. 57).

Złożoności i powikłania nowoczesnego życia implikują zupełnie nowe typy problemów, które mają głównie charakter egzystencjalno-moralny i rozgrywają się na poziomie tożsamościowym (np. uzależnienia, agresja, przemoc, przestępczość, szeroka gama kryzysów i napięć). Skutkiem tych problemów mogą być (są)

te zjawiska i procesy, które socjologia tradycyjna lokuje jako „problemy społeczne” (Frysztański 2000, s. 205–208).

Są to albo rezultaty ucieczki od dylematów i trudności życia, albo od „nieradzenia sobie” z nowymi regułami tzw. postępu cywilizacyjnego, który z jednej strony daje nieograniczoną pulę możliwości, z drugiej – spycha na margines, pozbawiając szans i nadziei. Odczuwana luka aksjologiczna i moralna może być zgubna dla wielu dziedzin życia, nie wyłączając edukacji.

Wymienione problemy ustępują jednak kwestii słusznie uznanej za najważniejszą, tj. problematyce związanej z zagrożeniem człowieczeństwa, podmiotowości i sprawczości człowieka wypieranych przez sztuczną inteligencję i cybertechnologię. Uwidocznia się tendencja do redukcji problematyki człowieka do wymiarów bardziej techniczno-sprawnościowych czy ekonomiczno-konsumpcyjnych. Problemy te wnikliwie opisuje Margaret S. Archer (Archer 2013).

Przytoczone kwestie moralno-egzystencjalne stawiają wysokie wymagania całej humanistyce, naukom społecznym, ale nade wszystko pedagogice i edukacji. Rodzi się szereg pytań, np.: Jak pomóc młodym zwłaszcza ludziom, aby potrafili ułożyć sobie życie – satysfakcjonujące dla nich oraz dla ich otoczenia? Jak argumentować potrzebę nabywania umiejętności korzystania z szansy, jaką stwarza nowoczesność?

Tymczasem z badań wynika, że wychowanie nigdy nie było tak trudne jak obecnie (Speck 2005, s. 20). Kryzys autorytetów, tradycyjnych środowisk socjalizacyjnych, oddziaływanie mediów cyfrowych, ucieczka w samosocjalizację, wpływ wzorców wirtualnych itp. sprawia, że dorośli z niepokojem i niepewnością reagują na zachowania dzieci i młodzieży odbiegające od powszechnie przyjętych norm.

Zarysowany powyżej kontekst podjętej problematyki służy uwypukleniu procesów i czynników, które rzutują na kondycję współczesnych ludzi (Dróźka 2008, 2021), bez względu na wiek i pozycję społeczną. Szczególnego znaczenia nabierają skutki obecnych realiów życia i ich oddziaływanie na kondycję egzystencjalno-zdrowotną młodego pokolenia, w szczególności zaś na styl życia dorastającej młodzieży.

Rozpoznanie niniejszych problemów stało się uzasadnieniem do podjęcia badań nad stylami życia w aspekcie zachowań zdrowotnych młodzieży. Problematyka ta częściej podejmowana jest na gruncie nauk o zdrowiu, badań medycznych, mniej jest natomiast badań aspektów pedagogiczno-psychologicznych oraz ujęć interdyscyplinarnych. W związku z tym podjęte zostały w tym obszarze badania przeprowadzone w ramach projektu „Nauka dla Społeczeństwa II, płatne ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na podstawie umowy; NdS-II/SP/0429/2023/01; obszar programu: „Humanistyka – Społeczeństwo – Tożsamość”.

Jak pisze Antonina Ostrowska:

kwestie zdrowia to nie są wyizolowane działania, lecz powiązane ze sobą elementy większych całości – stylów życia jednostek. Dostrzeżenie tego szerszego kontekstu zachowań związanych ze zdrowiem stwarza nadzieję na lepsze zrozumienie ich uwarunkowań, na uzyskanie odpo-

wiedzi na pytanie, dlaczego ludzie świadomie działają na szkodę swojego zdrowia i dlaczego niezdrowe style życia rozpowszechniły się tak szeroko w świecie (Ostrowska 1999, s. 10).

Niniejsze opracowanie obejmuje pewną część szerzej badanej problematyki stylów życia dorastającej młodzieży. Dotyczy ono wybranych aksjologicznych aspektów stylów życia, takich jak preferowane i realizowane modele życia oraz hierarchie wartości badanej młodzieży. Wyniki opisywane w niniejszym tekście pochodzą z badań w części pilotażowej. W opracowaniu są wyniki z całości badań.

W dalszej części niniejszego tekstu podjęte zostaną następujące zagadnienia: ustalenia terminologiczne; problemy badawcze, metoda i zakres badań; wyniki badań odnoszące się do preferowanych i realizowanych modeli życia; uznawane wartości; wnioski wynikające z badań; propozycje dla poradnictwa pedagogicznego.

1. Ustalenia terminologiczne

Pojęcie stylu życia (ang. *Style of life, way of life*) należy do grona tych pojęć, które stwarzają trudności zarówno w samym definiowaniu, jak też określaniu i pomiarze zachowań reprezentujących poszczególne style życia. Jednak mimo tych ograniczeń stanowi kategorię badawczą na gruncie wielu nauk. Pierwszeństwo w podjęciu próby definiowania stylu życia oddaje się Alfredowi Adlerowi (Adler 1986), który odniósł styl życia do sposobu postrzegania świata, preferowanych wartości, pojawiania się motywów i zainteresowań.

Pojęcie stylu życia najszerzej jest rozumiane w socjologii. Klasyczną jest koncepcja Maxa Webera (Weber 1978), zaś współcześnie znane są koncepcje Pierre'a Bourdieu (P. Bourdieu za: Ostrowska 1999, s. 26–27) i Anthony'ego Giddensa (Giddens 2007, s. 112). W polskiej socjologii należy wymienić koncepcje badawcze stylu życia Stanisława Ossowskiego (Ossowski 1986) i Andrzeja Sicińskiego (Siciński 1978).

Aktualnie zauważa się dwa kierunki badań nad stylem życia. Kierunek pierwszy ujmuje styl życia w kontekście kultury oraz towarzyszących jej wartości. Drugi z kolei dąży do oceny stylu życia w kontekście konsumpcji i zachowań konsumenckich, stanowiących funkcje manifestacyjne, także w wymiarze indywidualnym.

A. Giddens pisze, że „w warunkach późnej nowoczesności każdy ma jakiś styl życia, i w dodatku jest do tego w istotnym sensie zmuszony: nie ma wyboru – trzeba wybierać” (Giddens 2007, s. 113). Autor zwraca uwagę na niezwykle ważną kwestię, mianowicie, wiąże on styl życia z kategorią tożsamości. Styl życia – pisze:

można zdefiniować jako mniej lub bardziej zintegrowany zespół praktyk, które podejmuje jednostka nie tylko dlatego, że są użyteczne, ale także dlatego, że nadają materialny kształt poszczególnym narracjom tożsamościowym (...). Im bardziej posttradycyjny jest porządek, w którym porusza się jednostka, tym silniej styl życia dotyczy samego rdzenia tożsamości, jej kształtowania i przekształcania (Giddens 2007, s. 113).

Światowa Organizacja Zdrowia posługuje się najczęściej definicją Nancy Milio, która definiuje styl życia jako „wzory wyborów zachowań spośród alternatywnych możliwości, jakie dostępne są ludziom w zależności od ich sytuacji społeczno-ekonomicznej i łatwości, z jaką są w stanie przełożyć określone zachowania nad inne” (Ostrowska 1999, s. 26–27).

2. Problemy badawcze, metoda i zakres badań

Obszar dociekań badawczych, które stanowią przedmiot niniejszego rozdziału, koncentruje się wokół głównego problemu badawczego, który jest następujący: *„Jakie są aksjologiczne wyznaczniki preferowanych i realizowanych stylów życia dorastającej młodzieży. Wokół jakich wartości młodzież buduje wizję swego życia?”*

Badania przeprowadzono z wykorzystaniem metody sondażu diagnostycznego, który zgodnie z ujęciem Tadeusza Pilcha jest:

spособem gromadzenia wiedzy o przymiotach strukturalnych i funkcjonalnych oraz dynamice zjawisk społecznych, opiniach i poglądach wybranych zbiorowości, nasilaniu się i kierunkach rozwoju określonych zjawisk, o wszelakich innych zjawiskach intencjonalnie niezlokalizowanych, posiadających znaczenie wychowawcze, w oparciu o specjalnie dobraną grupę reprezentującą populację generalną, w której badane zjawisko występuje (Pilch, Bauman 2001, s. 80).

W badaniach zastosowano kwestionariusz ankiety, w którym wykorzystano narzędzie badawcze „Modele + zadania”, na podstawie Morrisa „Dróg życiowych”, opracowane przez Teresę Hejnicką-Bezwińską (za zgodą Autorki), które posłużyło jej do diagnozy orientacji życiowych młodzieży. Preferowane modele życia są wskaźnikiem subiektywnie spostrzeganej i wartościowanej rzeczywistości, znajdujące swoje uzasadnienie kulturowe i społeczne (Hejnicka-Bezwińska 1991, s. 48–53).

Modele życia są następujące (wersja skrócona): *minimalizm* – „W życiu należy korzystać ze świata rzeczy i cieszyć się przyjaznymi kontaktami z innymi ludźmi”; *prestiż* – „Dewizą mojego życia jest posiadanie i korzystanie z tego, co jest najlepsze i przez wszystkich cenione”; *wycofanie* – „Najwyższą wartością w życiu jest piękno”; *perfekcjonizm* – „Celem mojego życia jest ciągłe doskonalenie się, perfekcjonizm”; *rywalizacja* – „Lubię być lepszy niż inni”; *allocentryzm* – „Najważniejszy wydaje się drugi człowiek”; *hedonizm* – „W moim życiu ważne jest to, co tu i teraz”; *sojocentryzm* – „Sensem życia jest realizacja wszelkich idei i wzniosłych ideałów”; *konformizm* – „W moim życiu jestem elastyczny”; *praca* – „W moim życiu ponad wszystko inne stawiam pracę i naukę”. Pełna wersja kwestionariusza ankiet znajduje się w książce Autorki (Hejnicka-Bezwińska 1991, s. 181 i nast.).

Kwestionariusz ankiety zawiera ponadto wiele innych pytań, m.in. dotyczących wartości, wzorów osobowych, sposobów spędzania wolnego czasu i innych, które nie stanowią przedmiotu niniejszego opracowania. Uzupełniającymi metodami pozyskiwania danych były pytania metryczkowe.

Badania zostały przeprowadzone wśród młodzieży klas drugich szkół średnich (w tym licea, technika, szkoły branżowe, wszystkie, poza specjalnymi oraz niepublicznymi i dla dorosłych) zlokalizowane w województwie świętokrzyskim. Założono, że uczestnicy badań posiadają już ogólną wiedzę o sobie i poszczególnych wymiarach życia, potrafią ją interpretować oraz budować własne sądy i oceny na własny temat oraz poszczególnych składowych rzeczywistości.

Do doboru próby (losowo-warstwowo-proporcjonalnej) posłużyły dane z Kuratorium Oświaty w Kielcach. W badaniach uczestniczyli uczniowie szkół ze wszystkich powiatów województwa świętokrzyskiego i miasta Kielc – ogółem 3400 uczniów. Pilotaż obejmował 300 osób, na użytek niniejszego opracowania zaprezentowano dane pochodzące od 281 osób.

Zebrane dane empiryczne opracowano statystycznie z wykorzystaniem programu STATISTICA.PL.13.3 zgodnie z pomiarem zmiennych. Podstawą analizy stały się rozkłady bezwzględne i procentowe przyjętych w badaniach zmiennych: posłużono się miarami średnimi – średnią arytmetyczną: M oraz rozproszeniem cech – odchyleniem standardowym: SD .

W celu określenia wpływu: płci, typu szkoły, miejsca zamieszkania i wykształcenia rodziców na badane modele życia wykorzystano uogólnione modele regresji liniowej z wykorzystaniem funkcji identycznościowej. Dla ukazania tego, jak poszczególne punkty danych lub obiekty są grupowane hierarchicznie, wykorzystano analizę skupień (klasteryzacji). Przyjęto poziom istotności $p < 0,05$.

3. Wyniki badań

3.1. Charakterystyka badanej próby

W kategorii płci uzyskano dane od 264 badanych (tj. od 93,95% ogółu badanych uczniów). Wśród nich 147 (55,68%) osoby stanowią kobiety, a 117 (44,31%) osób stanowią mężczyźni.

Jeśli chodzi o typ szkoły, to spośród 264 badanych uczniów 91 badanych (34,47%) uczęszcza do liceów ogólnokształcących (w większości dziewcząt – 73, tj. 49,32%), a 173 (65,53%) – łącznie do techników i szkół branżowych (w większości chłopców – 95, tj. 84,48%).

Z kolei kategorię miejsce zamieszkania zaznaczyło 262 badanych (tj. 93,23% ogółu badanych uczniów). Ogółem miasto zamieszkuje 136 (51,91%) badanych uczniów (w większości dziewczęta – 78, tj. 53,42%), natomiast wieś – 126 (48,09%) badanych (w większości chłopcy – 58, tj. 50,00%).

W odniesieniu do kategorii wykształcenie ojca dane pochodzą od 177 osób (tj. 62,98% wszystkich badanych). Wykształcenie wyższe reprezentuje 90 (50,84%) ojców badanych uczniów (w większości dziewcząt – 63, tj. 61,76%), z kolei wy-

kształcenie średnie i poniżej średniego – 87, tj. 49,16% (w większości chłopców – 48, tj. 64,00%).

W odniesieniu do wykształcenia matki dane pochodzą od 183 osób (65,12% wszystkich badanych). Wykształcenie wyższe reprezentuje 120 (65,57%) matek badanych uczniów (w większości dziewcząt – 81, tj. 75,70%), wykształcenie średnie i poniżej średniego – 63 (34,43%) matek (w większości chłopców – 37, tj. 48,68%).

3.2. Preferowane modele życia

Zgodnie z przyjętymi założeniami określono modele życia badanych uczniów. W pierwszej kolejności poddano analizie modele życia preferowane. Badana młodzież została poproszona w pytaniu I kwestionariusza o wybór dziesięciu modeli życia. Ocenę każdego z tych modeli, jak chcieliby żyć, badani mogli wyrazić, stosując jedno z podanych określeń: „odpowiada mi”, „częściowo mi odpowiada”, „nie odpowiada mi”.

Tabela 1. Preferowane modele życia

Modele	Odpowiada mi		Częściowo mi odpowiada		Nie odpowiada mi		Dodatkowe parametry statystyczne
	N	%	N	%	N	%	
Model I. Minimalizm	198	77,34	50	19,53	8	3,13	1,253±0,499
Model II. Prestiż	51	19,84	114	44,36	92	35,80	2,181±0,732
Model III. Wycofanie	82	32,02	102	39,84	72	28,13	1,970±0,772
Model IV. Perfekcjonizm	112	43,58	110	42,80	35	13,62	1,695±0,699
Model V. Rywalizacja	85	32,82	113	43,63	61	23,55	1,912±0,744
Model VI. Allocentryzm	100	38,91	113	43,97	44	17,12	1,778±0,713
Model VII. Hedonizm	96	37,35	103	40,08	58	22,57	1,856±0,765
Model VIII. Socjocentryzm	75	29,18	107	41,63	75	29,18	2,004±0,769
Model IX. Konformizm	111	43,53	102	40,00	42	16,47	1,735±0,730
Model X. Praca	40	15,63	118	46,09	98	38,28	2,216±0,699
Brak odpowiedzi	12	4,27					

Źródło: opracowanie własne

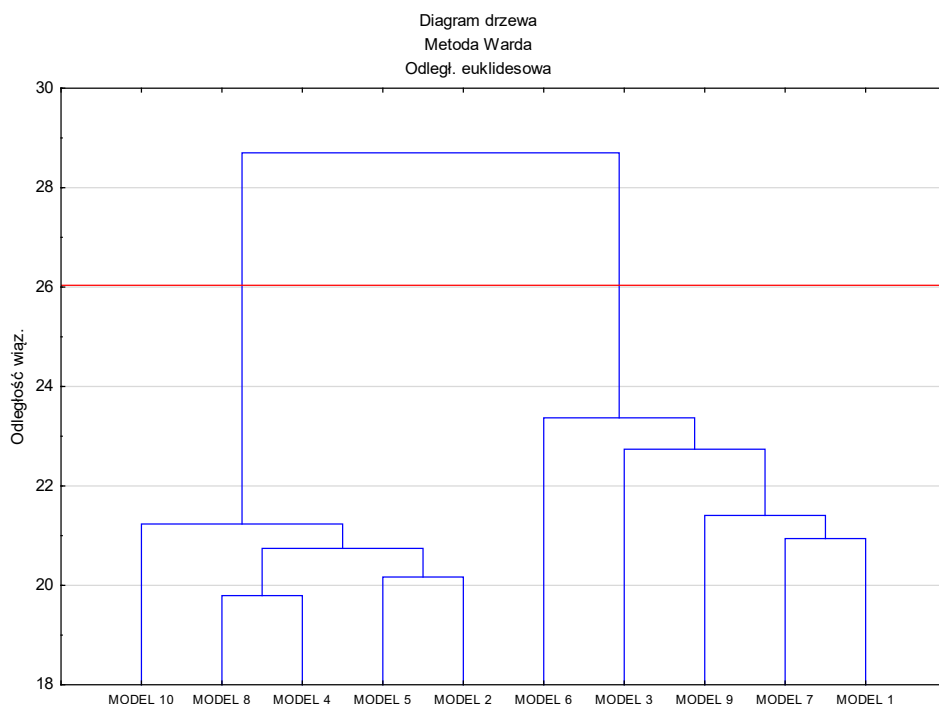
Uzyskane dane pokazują, że młodzież jest spójna w wyborze preferowanych modeli życia (orientacja uogólniona), gdyż te modele, które są najczęściej aprobowane, są jednocześnie najrzadziej odrzucane, jak również te modele, które są najrzadziej aprobowane są najczęściej odrzucane.

Dane dowodzą, że najliczniej preferowanym modelem życia przez badaną młodzież w kategorii „odpowiada mi” jest *minimalizm* (77,34% wyborów), następnie *perfekcjonizm* (43,58% wyborów) i *konformizm* (43,53% wyborów). Z kolei zdecydowanie najmniej licznie preferowanymi modelami życia w tej samej kategorii okazały się modele: *wycofanie* (32,02% wyborów), *socjocentryzm* (29,18% wyborów), *prestiż* (19,84%). Najrzadziej wskazywanym modelem okazała się *praca* (15,64% wyborów). W kategorii odpowiedzi „odpowiada mi” nie uzyskano danych od 4,27% badanych.

W kategorii wyborów „nie odpowiada mi” najczęściej młodzież wskazywała na pracę (38,28% wyborów), prestiż (35,8%) i *socjocentryzm* (29,18%), najrzadziej natomiast na *allocentryzm* (17,12%), *perfekcjonizm* (13,62%) i *minimalizm* (3,13%).

Uwzględniając wartość odchylenia standardowego jako wskaźnika polaryzacji, zauważa się, że preferencje badanych na continuum od „odpowiada mi” do „nie odpowiada mi” najbardziej wyraźnie odnoszą się do modeli: *wycofanie* (sd = 0,772), *socjocentryzm* (sd = 0,769) i *hedonizm* (sd = 0,765). Najmniej zróżnicowane okazały się preferencje młodzieży w odniesieniu do modelu *minimalizm* (sd = 0,499).

Dla określenia podobieństwa w ocenie poszczególnych modeli wykorzystano analizę skupień dla modeli teoretycznych – dane poniżej.

Wykres 1. Analiza skupień dla modeli teoretycznych z wykorzystaniem dendrogramu

Źródło: opracowanie własne

Wyróżnia się dwa zasadnicze skupienia dla modeli. W jednym skupieniu można wyróżnić powiązania między VIII a IV modelem (*socjocentryzmem* – „Sensem życia jest realizacja wielkich idei i wzniosłych ideałów” a *perfekcjonizmem* – „Celem mojego życia jest ciągłe doskonalenie się, perfekcjonizm” oraz dodatkowo dwa inne V i II *rywalizacja* – „Lubię być lepszy od innych” i *prestż* – „Dewizą mojego życia jest posiadanie i korzystanie z tego, co jest najlepsze i przez wszystkich wysoko cenione”. Modele łączą się w całość i do nich dołącza model X – *praca* – „W moim życiu ponad wszystko inne stawiam na pracę i naukę”.

Z kolei drugie skupienie tworzą powiązanie modelu VII z I *hedonizmem* – „W moim życiu ważne jest to, co tu i teraz” i *minimalizm* – „W życiu należy korzystać ze świata rzeczy i cieszyć się przyjaznymi kontaktami z innymi”, do nich dołącza model IX *konformizm* – „W moim życiu jestem elastyczny”, III *wycofanie* – „Najwyższą wartością w życiu jest piękno” i VI *allocentryzm* – „Najważniejszy wydaje mi się drugi człowiek”.

Można zatem stwierdzić, że pięć modeli tworzy jakby daną grupę, co wynika z częstości wybierania odpowiedzi w zakresie poszczególnych modeli lub z podobieństwa między elementami poszczególnych modeli.

3.3. Realizowane modele życia

Wybory przez badanych realizowanego modelu życia orzekane były na podstawie odpowiedzi badanych na pozostałe pytania zawarte w narzędziu badawczym. I tak badani zostali poproszeni w otwartym pytaniu II kwestionariusza w następujących słowach: „W kilku zdaniach, wzorując się na przedstawionych modelach życia, przedstaw własny model, jaki faktycznie realizujesz w codziennym życiu”. Po skategoryzowaniu uzyskane wyniki zawiera tabela 2.

Tabela 2. Realizowane modele życia

Modele	Odpowiada mi	
	N	%
Model I. Minimalizm	37	13,17
Model II. Prestiż	14	4,98
Model III. Wycofanie	8	2,85
Model IV. Perfekcjonizm	53	18,86
Model V. Rywalizacja	11	3,91
Model VI. Allocentryzm	69	24,56
Model VII. Hedonizm	53	18,86
Model VIII. Socjocentryzm	7	2,49

tab. 2 cd.

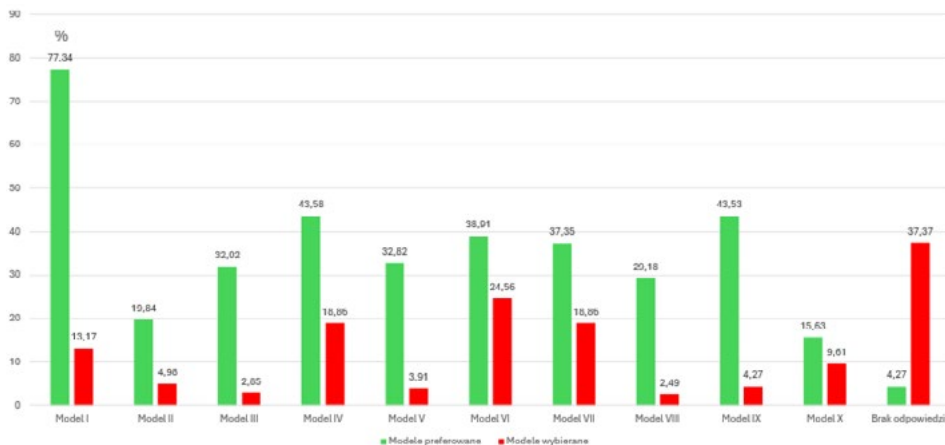
Modele	Odpowiada mi	
	N	%
Model IX. Hedonizm	12	4,27
Model X. Praca	27	9,61
Brak odpowiedzi	105	37,37

Dla orzekania o realizowanych modelach życia wykorzystano wypowiedzi badanych. Często w jednej wypowiedzi ujęte zostały charakterystyki odpowiadające kilku modelom. W tej sytuacji odnotowane zostały wszystkie modele życia wskazane przez badanych uczniów jako realizowane. Stąd liczba wyborów dotyczących realizowanych modeli życia jest większa od liczby badanych.

Źródło: opracowanie własne

Uzyskane dane dowodzą, że jako najbardziej odpowiadające modele realizowane młodzież wskazuje *allocentryzm*, *hedonizm* i *perfekcjonizm*. Najrzadziej wybierany mi modelami okazały się *rywalizacja*, *socjocentryzm* i *wycofanie*.

Na podstawie tych danych zbudowano zastawienie ukazujące modele życia preferowane na tle modeli życia realizowanych – wykres 2.

Wykres 2. Preferowane a realizowane modele życia – rozkład procentowy

Źródło: opracowanie własne

Największe różnice w wyborze preferowanych i realizowanych modeli życia odnotowano w przypadku modeli: *minimalizm*, *wycofanie*, *rywalizacja* i *konformizm*. Najmniejsze różnice dotyczą natomiast modeli: *praca* i *allocentryzm*. Uzyskane wyniki ilustruje tabela 3.

Tabela 3. Ranking preferowanych i realizowanych modeli życia

Ranking modeli preferowanych			Ranking modeli realizowanych	
Model	%		Model	%
Model I Minimalizm	77,34		Model VI Allocentryzm	27,88
Model IV Perfekcjonizm	43,58		Model IV Perfekcjonizm	25,45
Model IX Konformizm	43,53		Model VII Hedonizm	20,61
Model VI Allocentryzm	38,91		Model I Minimalizm	14,55
Model VII Hedonizm	37,35		Model X Praca	13,33
Model V Rywalizacja	32,82		Model II Prestiz	6,67
Model III Wycofanie	32,02		Model IX Konformizm	4,85
Model VIII Socjocentryzm	29,18		Model VIII Socjocentryzm	3,64
Model II Prestiz	19,84		Model III Wycofanie	3,64
Model X Praca	15,63		Model V Rywalizacja	3,03

Źródło: opracowanie własne

Zebrane dane empiryczne dotyczące orientacji uogólnionej (preferowanej) umożliwiają stwierdzenie, iż najbardziej aprobowanymi modelami życia są: *minimalistyczny*, *perfekcjonistyczny*, *konformistyczny* i *allocentryczny* (wskaźnik wyborów od blisko 40% do 78%). Modele te są także zdecydowanie rzadziej odrzucane (od 3,1% do 17%).

Dominującym preferowanym modelem życia jest *minimalizm* (blisko 78% wyborów). Koncentrowanie się na świecie rzeczy, pozyskiwanie niezbędnych dóbr do prawidłowego funkcjonowania własnego i bliskich osób oraz utrzymania dobrych kontaktów z innymi stanowi najwyższy priorytet dla badanej młodzieży. Należy jednak podkreślić, że model ten nie jest w tej samej mierze realizowany.

Uwagę zwraca także pozycja *perfekcjonizmu*, tj. ciągłego doskonalenia siebie w wielu obszarach, dążenia do najwyższego z możliwych poziomów realizacji zadań wynikających z przyjętych ról społecznych, co przynosi zadowolenie i nadaje sens własnemu życiu. Model ten jest równie wysoko ułożony jako model realizowany (na drugim miejscu).

Zaznacza się ponadto wyraźna koncentracja młodzieży na *konformizmie*: na realizacji podjętych celów, ważnych z punktu widzenia własnych, jak też innych korzyści, elastyczności, dostosowywania się do chwili i okoliczności, hołdowanie

dewizie „cel uświęca środki”. Warto przy tym zaznaczyć, że wysoko preferowany konformizm ustępuje miejsca innym modelom jako realizowany.

Godnym podkreślenia jest także wysoko preferowany model *allocentryczny*, ujmujący nastawienie na wyrażanie wysokiego uznania i czynienia dobra w imię drugiego człowieka, otwartość, chęć pomagania innym, uczynność, wrażliwość na potrzeby innych. Kluczową kwestią jest odnajdywanie sensu ludzkiego życia w pomocy innym, bez oczekiwania nagrody. Model ten został wskazany jako najczęściej realizowany.

Badana młodzież zdecydowanie rzadziej preferuje *socjocentryzm*. Nie upatruje sensu życia w realizacji wielkich idei i wzniosłych ideałów, bardziej koncentruje się na realizacji własnych celów. Uwzględniając fakt, że model ten zajmuje także odległą pozycję w hierarchii modeli realizowanych, stwierdzić należy, że w ocenie młodzieży częściej istotne znaczenie przypisywane jest bliskim, międzyosobowym relacjom niż priorytetom grup społecznym.

Rzadziej preferowanym modelem okazał się *prestż*. Chęć podążania za osiągnięciami innych, naśladowania i dorównywania ich osiągnięciom, dążenie do posiadania tego, co najlepsze i przez wszystkich wysoko cenione w realizacji zajmuje zdecydowanie wyższą pozycję.

Przejawem braku rozumienia budowania i realizacji bliskich i dalekosiężnych celów osobistych jest odniesienie się młodzieży do *pracy* jako modelu zarówno preferowanego, jak i realizowanego. Niskie wskaźniki w obu wymiarach wskazują na niechęć podporządkowania innych doraźnych celów pracy i nauce, z założenia będących źródłem głębszej satysfakcji życiowej i poczucia sensu życia. Podkreślić należy, że ocena modelu *praca* sprawiła badanym duże trudności, wielu z nich było niezdecydowanych.

Opisane badania pokazują, że dorastająca młodzież skoncentrowana jest na życiu „tu i teraz”, korzystaniu z dostępnych dóbr, niejednokrotnie natychmiastowym spełnianiu własnych potrzeb. Badana młodzież docenia istotę *rywalizacji* jako źródło motywacji i mobilizacji do pomnażania własnych zasobów, jednak nie uznaje tak pojmowanej aktywności jako istoty własnego rozwoju.

Uzyskane wyniki wskazują na dość dużą ich polaryzację. Młodzież nie jest spójna/konsekwentna w wyborze modeli realizowanych w odniesieniu do modeli preferowanych. Można by przyjąć za T. Hejnicką-Bezwińską, że inne kryteria oceny stosowane są dla modeli filozoficzno-etycznych, traktowanych jako efekt oddziaływania wychowawczego, inne natomiast do organizowania własnego życia i programowania swojego działania (Hejnicka-Bezwińska 1991, s. 77). Wydaje się, że w kontekście realizacji młodzież nieco staranniej szacuje szanse na realizację modeli, częściej także korzysta z „podpowiedzi” wyboru z innych źródeł, w tym szczególnie rówieśniczych i medialnych.

Należy przy tym zaznaczyć, że pewna część badanych odstępowała od wyrażenia deklaracji dotyczących modeli realizowanych, co może wynikać z nieposiadania przez nich ugruntowanych i spójnych kryteriów oceny świata i siebie.

Zgodnie z celem badań określono predyktory modeli życia preferowanych przez młodzież. W odniesieniu do *typu szkoły* odnotowano zróżnicowanie wobec modeli odnoszących się do *prestżu* ($p = 0,018$), *perfekcjonizmu* ($p = 0,025$), *rywalizacji* ($p = 0,030$), *socjocentryzmu* ($p = 0,039$) i *hedonizmu* ($0,001$). Te modele istotnie rzadziej wybierają uczniowie liceów ogólnokształcących.

Z uwagi na zmienną *wykształcenie matek* zróżnicowanie dotyczy wyłącznie modelu *perfekcjonizm* ($p = 0,026$), który istotnie rzadziej wybierają dzieci matek posiadających wykształcenie średnie i poniżej średniego.

Miejsce zamieszkania różnicuje także tylko jeden model, tj. *rywalizację* ($p = 0,005$), który istotnie rzadziej jest wybierany przez uczniów ze wsi.

Z kolei zróżnicowanie względem *płci* odnosi się do modeli: *rywalizacja* ($p = 0,001$), *socjocentryzm* ($p = 0,001$) – istotnie rzadziej wybierane przez dziewczęta – oraz *allocentryzm* ($p = 0,013$) i *hedonizm* ($p = 0,002$) – istotnie częściej wybierane przez dziewczęta.

W odniesieniu do realizowanych modeli życia zróżnicowanie występuje jedynie w przypadku *płci* i *typu szkoły*. I tak, płeć badanych istotnie różnicuje wybór modeli: *allocentryzm* ($p = 0,025$), *hedonizm* ($p = 0,012$) i *socjocentryzm* ($p = 0,024$). Modele te istotnie częściej wybierane są przez dziewczęta. Z kolei typ szkoły różnicuje – *wycofanie* ($p = 0,002$), *perfekcjonizm* ($p = 0,001$), *allocentryzm* ($p = 0,001$) i *socjocentryzm* ($p = 0,042$). Modele te istotnie częściej wybierane są przez uczniów liceów ogólnokształcących.

3.2. Wartości uznawane przez młodzież

Istotne w podjętych badaniach było uzyskanie danych na temat hierarchii wartości badanej młodzieży. W tym celu zadano badanym pytanie otwarte nr II w kwestionariuszu, które brzmiało: „Co jest dla Ciebie w życiu zdecydowanie najważniejsze? Na czym Ci w życiu najbardziej zależy?”. Wypowiedzi zostały skategoryzowane i zbudowano następującą hierarchię wartości, co pokazuje wykres 3.

Z wykresu 3 wynika, że na szczycie utworzonej hierarchii widnieją wartości *rodzinne* („rodzina, posiadanie dzieci, udane, szczęśliwe życie rodzinne”) i *afiliacyjne* („przyjaciele, sympatia, miłość, szczęście, życzliwość i szacunek innych, akceptacja”) – odpowiednio 46,60% i 46,26% wskazań. Kolejne miejsca zostały przypisane wartościom: *nastawienie na „ja”* – „chcę być sobą, zdrowie, życie w zgodzie ze sobą, spełnienie, spokój” (24,20%), *materialno-konsumpcyjnym* – „sukces materialny, pieniądze” (22,42%) i *edukacyjno-zawodowym* – „wykształcenie, nauka, praca” (12,46%). Warto przy tym zaznaczyć, że blisko 7% badanych nie wskazało wartości, którym przypisuje znaczenie w swoim życiu.

Nie stwierdzono zróżnicowania uznawania wartości z uwagi na miejsce zamieszkania badanych. W kategorii wykształcenie rodziców dostrzega się istotne

zróznicowanie wykształcenia ojca w uznawaniu wartości rodzinnych ($p = 0,014$), dzieci ojców z wykształceniem wyższym istotnie wyżej cenią te wartości oraz *afiliacyjnych* ($p = 0,009$), istotnie wyżej cenione przez dzieci ojców z wykształceniem średnim i poniżej.

Preferowane wartości

1. Rodzinne,
2. Afiliacyjne
3. Materialno-konsumpcyjne
4. Edukacyjno-zawodowe
5. Nastawienie na „ja”;
6. Prestiżowo-uznaniowe;
7. Religijne
8. Hedonistyczne
9. Nie wiem
10. Brak odpowiedzi

Wykres 3. Hierarchia uznawanych wartości przez dorastającą młodzież

Źródło: opracowanie własne

W obrębie wykształcenia matki zróznicowanie dotyczy wyłącznie uznawania wartości *prestiżowo-uznaniowych* ($p = 0,016$), które są istotnie wyżej cenione przez dzieci matek z wykształceniem średnim i poniżej.

Warto odnotować różnice w odniesieniu badanych do wartości *afiliacyjnych* ($p = 0,001$) i *nastawienie na „ja”* ($p = 0,034$) z uwagi na *pleć*. Wartości te są istotnie częściej wskazywane przez dziewczęta. Zdecydowanie więcej badanych chłopców nie udziela odpowiedzi na przytoczone pytanie ($p = 0,018$).

Istotne zróznicowanie odnosi się do kategorii *typ szkoły*. Wartości *afiliacyjne* ($p = 0,005$) i *materialno-konsumpcyjne* ($p = 0,014$) istotnie częściej wskazywane są przez młodzież szkół zawodowych (technika i szkoły branżowe), zaś *edukacyjno-zawodowe* ($p = 0,001$), *nastawienie na „ja”* ($p = 0,001$), *prestiżowo-uznaniowe* ($p = 0,012$) i *hedonistyczne* ($p = 0,009$) – przez uczniów liceów ogólnokształcących.

Podsumowanie wyników badań i wnioski

Przeprowadzone badania umożliwiają sformułowanie następujących wniosków.

1. W kategorii preferowanych modeli życia badana młodzież najczęściej wybiera *minimalizm, perfekcjonizm i konformizm*, najrzadziej – *prestiż i pracę*. Zauważa się, że w odniesieniu do preferowanych modeli życia badana młodzież wyraża

- znacząco odmienne oceny, stosunkowo dużo jest także osób niezdecydowanych.
2. W kategorii realizowanych modeli życia najliczniej wybierane były takie modele, jak: *allocentryzm*, *perfekcjonizm*, *hedonizm*, najmniej licznie – *socjocentryzm* i *wycofanie*.
 3. Między preferowanymi a realizowanymi modelami życia zaznacza się pewna rozbieżność. Największa dotyczy modeli: *praca*, *konformizm*, *rywalizacja*.
 4. Istotnym predyktorem wyboru modeli życia jest typ szkoły. Różnice te wynikać mogą, jak pisze T. Hejnicka-Bezwińska, z tego względu, że „modele preferowane mogą być wskaźnikiem przynależności do określonej kultury, zaś model realizowany – wskaźnikiem wyboru indywidualnego sensu swojego istnienia, zależnego nie tylko od oferty kulturowej i stopnia jej aprobaty, ale przede wszystkim od treści zdefiniowania przez badanego własnej sytuacji życiowej” (Hejnicka-Bezwińska 1991, s. 88).
 5. Różnice w preferowanych i realizowanych modelach życia mogą wynikać również z faktu, że młodzież opiera się w ocenie na wybranych elementach określonego modelu. Nie wszystko w podanej charakterystyce modelu jej odpowiada, zatem dokonuje wyboru. Można stwierdzić, że pewne elementy tych ocen są spójne, ale nie wszystkie.
 6. Wysoko cenione przez młodzież są wartości odnoszące się do relacji z innymi (głównie z najbliższymi) oraz do siebie. Wartości *rodzinne*, *afiliacyjne* i *nastawienie na ja* stanowią wartości najliczniej preferowane przez badanych. Słabiej cenione są wartości związane z osiągnięciem określonej pozycji społecznej, w tym wykształcenia i prestiżu społecznego. Niską pozycję w hierarchii nadano wartościom *religijnym* i *hedonistycznym*.
 7. Istotnym predyktorem preferowanych wartości jest typ szkoły i wykształcenie rodziców, co wyraźnie potwierdza znaczenie środowiska rodzinnego i szkolnego w transmisji wartości (Wojciechowska 2008, 2018). Uzyskane wyniki wpisują się ponadto w rezultaty innych badań, które potwierdzają wysokie uznanie młodzieży dla takich wartości, jak: miłość, przyjaźń, udane życie rodzinne, a w dalszej kolejności do wartości edukacyjno-zawodowych, prestiżowych i religijnych (Raport CBOS 2019, Raport CBOS 2022).

Wnioski i propozycje dla poradnictwa pedagogiczno-psychologicznego

Uzyskane wyniki badań, w powiązaniu z szerszą znajomością jakości życia młodzieży w aktualnych warunkach współczesnego świata, znajdują ważne odniesienie do poradnictwa pedagogiczno-psychologicznego. Za najważniejsze obszary wsparcia można uznać:

1. Wzmacnianie relacji oraz kompetencji komunikowania się z młodzieżą, szczególnie z tą, która posiada coraz mniejsze zdolności społeczne, słabszą odporność psychiczną czy częstszą skłonność do agresji wobec innych. Działania te z jednej strony mogą umożliwiać głębsze rozpoznanie jakości funkcjonowania młodzieży w każdym obszarze życia, z drugiej zaś – przewidywanie i oszacowanie skali zagrożeń wynikających z dynamicznie dokonujących się przeobrażeń współczesnego świata – często zbyt potocznie i pobieżnie pojmowanych.
2. Wspomaganie dorosłych w rozumieniu problemów rozwojowych młodzieży oraz w potrzebie objęcia szczególną troską kondycji psychicznej młodzieży. Podkreślić należy konieczność opierania się na rzetelnej diagnozie zdrowia młodzieży oraz szerokoprofilowych badaniach uwzględniających style życia młodzieży i dorosłych.
3. Adresatami ustaleń uzyskanych w toku badań winni stać się nauczyciele, pedagodzy, rodzice i sama młodzież. Ze szczególną troską należy odnosić się do rozpoznawania obszaru pomocy młodzieży usytuowanej w mniej korzystnym położeniu społeczno-ekonomicznym i kulturowym, która może podlegać wykluczeniu z dostępu do wartościowych dóbr kultury, w tym do dobrego wykształcenia.
4. Jak dowodzi Magdalena Piorunek, różnych form wsparcia społecznego potrzebuje młodzież, która gorzej radzi sobie z zadaniami rozwojowymi, żyje chwilą, podejmuje głównie aktywność związaną z terażniejszością, przejawia trudności w przewidywaniu przyszłości i jej zaplanowaniu (Piorunek 2011, s. 145).
5. Budowanie kompetencji poruszania się w wirtualnym świecie oraz korzystania z innych szeroko dostępnych technologii cyfrowych. Kluczowe wydaje się uczulanie młodzieży na możliwości i zagrożenia wynikające z kompulsywnego korzystania z Internetu. Poszukiwanie właściwej proporcji między życiem zapośredniczonym przez nowe technologie a tym przeżywanym wprost to bez wątpienia szczególnie wyraz troski o jakość życia młodzieży.

W konkluzji można stwierdzić, że uzyskane wyniki badań nad aksjologicznymi aspektami stylów życia dorastającej młodzieży stanowią właściwy grunt do rozpoznania obrazu świata życia młodych ludzi w zmieniających się realiach nadchodzącej nowej epoki.

Uzyskane wyniki wpisują się w dokonania innych badaczy podjętej problematyki stylów życia młodych osób. Niemniej z uwagi na odrębność metodologiczną badań nieuprawnione staje się bezpośrednie porównywanie ich wyników. Warto jednak podkreślić, na co wskazują badacze, że spośród różnych stylów życia, młodzież wyraźnie ceni styl allocentryczny, rodzinny, niezależnościowy i wygodę życia. Najmniej z kolei preferuje styl materialistyczny, konformistyczny i rywalizacyjny (Czerwińska-Jasiewicz 2005, s. 59–72). Podkreśla się ponadto, że młodzież preferuje styl życia skoncentrowany na sobie, realizując własne cele, ceni także życie rodzinne (Adamczyk 2015, s. 5–16). Wiele badań określa ponadto różnorodne aspekty

stylów życia młodzieży, które sprzyjają/lub nie zachowaniu ich zdrowia fizycznego i psychicznego (Ostrowska 1999; Fijałkowska, Oblacińska, Korzycka 2019; Kobyłka, Gortat 2020; Grzelak, Żyro 2023).

Jako istotne dla odniesienia prezentowanych w niniejszym tekście wyników badań należy uznać wyniki badań przeprowadzonych przez T. Hejnicką-Bezwińską. Zaprezentowane powyżej wyniki potwierdzają wpływ dynamicznie zmieniających się realiów życia na preferowane i realizowane modele życia młodzieży.

Młodzież słabiej skłania się do realizacji modeli życia: *minimalizm*, *socjocentryzm* i *rywalizacja*, mocniej – do *allocentryzmu*, *perfekcjonizmu*, *prestiżu* i *hedonizmu*, w porównaniu z wynikami badań cytowanej Autorki.

Z kolei w odniesieniu do cenionych wartości nadal – mimo zmieniających się kontekstów społeczno-kulturowych – młodzież za najważniejsze uznaje relacje z innymi ludźmi, zarówno tymi, którzy budują najbliższe, jak też dalsze otoczenie (rodzina/rówieśnicy), oraz spełnienie osobiste (Hejnicka-Bezwińska 1991, s. 73–75).

Przedstawione wyniki badań stanowią przyczynek do poznawania wyborów dokonywanych przez młodzież w sferze wartości, indywidualnego odczuwania przez nią niepokoju wobec subiektywnie zdefiniowanych zagrożeń oraz poszukiwania sposobów na ich złagodzenie. Przytoczone wyniki badań stanowią ważny wstęp do dalszych analiz nad stylami życia i orientacjami wartościującymi dorastającą młodzież, które wytyczą kierunek szerokoprofilowych działań edukacyjnych, wychowawczych i profilaktycznych, szczególnie w obszarze wsparcia psychologiczno-pedagogicznego.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk G. (2015), *Wybrane aspekty zachowań młodych konsumentów w nowych realiach rynkowych*, „Handel Wewnętrzny”, 1(354), s. 5–16.
- Adler A. (1986), *Sens życia*, Warszawa.
- Archer M.S. (2013), *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków.
- Czerwińska-Jasiewicz M. (2005), *Koncepcje młodzieży na temat własnego życia – propozycja nowego modelu badań*, „Psychologia Rozwojowa”, 10(4), s. 59–72.
- Dróżka W. (2008), *Generacja wielkiej zmiany. Studium autobiografii średniego pokolenia nauczycieli 2004*, Kielce.
- Dróżka W. (2021), *Refleksyjność nauczyciela wobec wyzwań epoki niepewności*, w: *Obszary (nie) pewności w pracy współczesnego nauczyciela*, J.L. Pękala, K. Białożył-Wielonek (red.), Warszawa, s. 86–109.
- Fijałkowska A., Oblacińska A., Korzycka M. (red.), (2019), *Zdrowie i styl życia polskich uczniów. Raport z badań*, Warszawa.
- Frysztański K. (2000), *Problemy społeczne*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 3, W. Kwaśniewicz (red.), Warszawa, s. 205–208 i nst.
- Giddens A. (2007), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa.

- Grzelak S., Żyro D. (2023), *Jak wspierać młodzież w niestabilnym świecie? Wyzwania i rekomendacje dla wychowania, profilaktyki i ochrony zdrowia psychicznego po trudnych latach 2020–2022*, Warszawa.
- Hejnicka-Bezwińska T. (1991), *Orientacje życiowe młodzieży*, Bydgoszcz.
- Kobyłka A., Gortat M. (red.) (2020), *Zdrowy styl życia. Wyzwania XXI wieku*, Lublin.
- Lasch Ch. (2019), *Kultura narcyzmu*, Warszawa.
- Ostrowska A. (1999), *Styl życia a zdrowie. Z zagadnień promocji zdrowia*, Warszawa.
- Bourdieu P. (1984), *Distinction. Social critique of the judgement of taste*, Cambridge.
- Ossowski S. (1986), *O strukturze społecznej: Zagadnienia struktury społecznej. Struktura społeczna w społecznej świadomości*, Łódź.
- Pilch T., Bauman T. (2001), *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Warszawa.
- Piorunek M. (2011), *(Bez)sens planowania przyszłości... Refleksje o adolescencyjnym projektowaniu przyszłości edukacyjno-zawodowej*, „Studia Edukacyjne”, 18, s. 134–150.
- Raport CBOS (2019), *Młodzież 2018*, Warszawa, <https://kcpu.gov.pl/wp-content/uploads/2022/11/mlodziez-2018.pdf> [dostęp: 10.08.2025]
- Raport CBOS (2022), *Młodzież 2021*, Warszawa, https://kcpu.gov.pl/wp-content/uploads/2023/01/Mlodziez-2021-raport_uzupelniony.pdf [dostęp: 15.08.2025]
- Schwab K. (2018), *Czwarte rewolucja przemysłowa*, Warszawa.
- Siciński A. (red.), (1978), *Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce*, Warszawa.
- Speck O. (2005), *Być nauczycielem. Trudności wychowawcze w czasie zmian społeczno-kulturowych*, Gdańsk.
- Weber M. (1978), *Economy and society*, Berkeley.
- Wojciechowska M. (2008), *Wartości młodego i starszego pokolenia Polaków w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, Kielce.
- Wojciechowska M. (2018), *Wartości młodzieży i jej rodziców. W kręgu refleksji nad edukacją*, Kielce.